

השמדה באמצעות עבודה: יהודי לודז' במפעל המכוניות "ביסינג"

בבראונשווייג בשנים 1944 - 1945¹

קרל לידקה

מבוא

בתחילת 1944, כשפסקה הספקת העובדים האזרחיים הזרים לכלכלת הרייך השלישי כמעט לחלוטין, הפנו המפעלים הגרמניים את תשומת לבם למחנות הריכוז של הס"ס, שבהם היה מצוי פוטנציאל עצום של כוח עבודה. מאביב 1944 גדל במהירות רבה מספרם של מחנות העבודה בשטחי גרמניה ובארצות שכבשה שתפקדו כתת-מחנות של מחנות הריכוז. רשימת המפעלים שהקימו תת-מחנות כאלה התארכה בהתמדה, וכללה חברות רבות שהיו בעלות מוניטין.

הפניות להקצאת עובדים מקרב אסירי מחנות הריכוז הוגשו במישרין בידי החברות ל-WVHA (Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt), המשרד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס לידידו של שטורמבנפירר גרהרד מאורר (Gerhard Maurer), שהיה מנהלו של מדור D II – העסקת אסירים (Arbeitseinsatz der Häftlinge). במקרים יחידים טיפל בפניות האלה בריגדפירר ריכרד גליקס (Richard Glücks), הממונה על מאורר, ואם היו לפונה יחסים טובים במיוחד עם הס"ס אישר את פנייתו גרופנפירר אוסוולד פול (Oswald Pohl), ראש ה-WVHA. לעתים פנו נציגי המפעלים במישרין אל מפקדי מחנות הריכוז וביקשו – בניגוד לנוהל המחייב – שיוקצו להם אסירים.

לאחר שהוסכם על הקצאת האסירים היה צורך בביקורת מטעם ה-WVHA ומפקד מחנה הריכוז הנוגע לעניין באשר למחנה העבודה שיועד להם. תשומת לב מיוחדת הוקדשה לענייני ביטחון, כגון גידור הולם והגבלת אפשרויות המגע עם פועלים אזרחיים. אם התקיימו תנאי הביטחון האלה, ניתנה למחנה הריכוז המלצה לספק כמות מוסכמת של אסירים. המפעלים, מצדם, חויבו לבחור במחנה הריכוז את האסירים המתאימים ביותר לעבודה. עד סוף שנת 1944 העביר WVHA לרשותם של מפעלים גרמניים כ-600,000 אסירים.²

¹ ראה הרצאתו של שמואל קרקובסקי, "Destruction through Work in the Third Reich and the Involvement of German Firms", ברלין, 12 באוקטובר 1999. ההרצאה פורסמה תחת הכותרת "השמדה על ידי עבודה" ברייך השלישי ומעורבותן של חברות גרמניות", ילקוט מורשת ס"ו (מרחשון תשנ"ט), אוקטובר 1998), עמ' 61-67. ראה גם, Karl Liedke and Elke Zacharias, *Das KZ-Aussenlager Schillstrasse*, (Braunschweig: Arbeitskreis *Der Arbeitseinsatz der KZ – Häftlinge bei der Fa. Büssing* (Braunschweig: Arbeitskreis *Andere Geschichte*, 1995). זה היה הפרסום הראשון על עבודת הכפייה של יהודים מלודז' במפעל ביסינג בבראונשווייג, אולם הוא טעון השלמות.

² עדותו של עובד WVHA, קרל זומר (Karl Sommer), ב-4 באוקטובר 1946 בפני קצין חוקר של בעלות הברית, מצוטט מתוך Fritz Blauch, *Wirtschaft und Rüstung im "Dritten Reich"* (Düsseldorf: ...)

גם מפעל "ביסינג" לייצור משאיות (Büssing Automobil Werke) בבראונשווייג (Braunschweig), שהיה חלק מן הקונצרן Büssing-NAG, השתדל אצל WVHA לזכות בהקצאה של אסירים. החברה הזאת, שנוסדה בשנת 1903, ייצרה מ-1908 ציוד מלחמתי בדמות מה שכוונה "מכונית מסובסדת": מינהל הצבא שילם סכום מסוים לרוכשי המשאיות של ביסינג אם התחייבו למסור את המכונית הנרכשת לרשות הצבא במקרה של גיוס כללי, בתוך חמש שנים מיום הקנייה, אם יידרשו. למעשה הייתה בכך תמיכה בתוצרת ביסינג. בזמן מלחמת העולם הראשונה הוקדש הייצור של ביסינג כליל לצורכי הצבא, ועקב כך זכה המפעל ברווחים עצומים.

בשנים 1928-1930 בחנה ביסינג את מכוניות השטח החדשות שלה במתחם האימונים החשאי של הצבא הגרמני, הרייכסוור (Reichsewehr), שבברית-המועצות, סמוך לעיר קאזאן (Kazan) על נהר הוולגה. בשנת 1935 הקימה בבראונשווייג חברה-אחות – Niedersächsische Motorenwerke (NIEMO), שייצרה עד סוף המלחמה מנועי מטוסים על-פי זיכיון של "דיימלר-בנץ" (Daimler-Benz). בשנים 1939-1945 ייצרה ביסינג, בין היתר, כ-15,000 משאיות בעבור הצבא. בשנת 1944 העסיקו ביסינג ו-NIEMO יחדיו כ-7,250 עובדים אזרחיים זרים (מהם כ-1,500 פולנים) וכן שבויי מלחמה. שתי הקבוצות האלה יחד מנו כ-55 אחוז ממצבת העובדים בשני המפעלים. העובדים הזרים ושבויי המלחמה שוכנו במחנות גדולים בתחומי העיר, ואלה שמותיים: Kralenriede, Rühmeberg, Schunter-Siedlung, Mascherode, Schützenplatz, Dietrich-Klagges-Siedlung.³ אולם מספר המועסקים בחברת ביסינג לא הספיק כדי למלא את המשימות המוטלות עליה.

לאחר שהושג האישור של WVHA להקצאת אסירים החלה ביסינג, בתיאום עם הס"ס, לבנות מחנה בעבורם ברחוב שילשטרסה (Schillstrasse) בבראונשווייג,⁴ על-יד בניין מחלקת החימוש של הוורמכט. את העבודה ביצע צוות בינוי שהובא ב-17 באוגוסט 1944 ממחנה הריכוז הראשי בנוינגאמה (Neuengamme) על-יד המבורג, שתת-המחנה (Aussenlager) בשילשטרסה היה כפוף לו. הצוות מנה 126 גברים, כולם אסירים. היו ביניהם 74 לוחמי מחתרת שנאסרו בדרום צרפת באביב 1944 והועברו ביולי לנוינגאמה, וכן

Schwann, 1987), p. 116. אולם ניצולם של אסירי מחנות הריכוז במגזר הפרטי של הכלכלה הגרמנית החל עוד קודם.

³ Karl Liedke, *Gesichter der Zwangsarbeit – Polen in Braunschweig 1939-1945* (Braunschweig: Arbeitskreis Andere Geschichte, 1997), p. 63
⁴ שם, עמ' 108.

42 רוסים, לטוויים, אסטונים, שמונה גרמנים ושני פולנים.⁵ האסירים הגרמנים, שנשפטו ללא יוצא מן הכלל על עברות פליליות, התמנו במחנה לתפקידי קאפו.⁶

צוות הבינוי שוכן עד סוף אוקטובר 1944 במחנה משרודה (Mascherode), שהיה מיועד לעובדים אזרחיים. ב-5 בנובמבר 1944 היה המחנה בשילשטרסה מוכן: נבנו בו ארבעה צריפים מבלוקים חלולים או לוחות בטון. שטחם הכולל היה 2,100 מ"ר, כלומר, על-פי הנורמות לעובדים אזרחיים זרים היה בהם מקום ל-312 איש. צריף נפרד שימש למשמר הס"ס (S.S. Wachmanschaft), שמנה בתחילה 25 שומרים ולאחר מכן 7.50⁷

למפקד המחנה מונה האופטשרפירר מקס קירשטיין (Max Kirstein),⁸ שהיה בעל ניסיון בפיקוח על אסירים במחנות עבודה: מנובמבר 1942 עד אוגוסט 1944 היה "קומנדו פירר" בבית חרושת לצלולזה בוויטנברגה (Wittenberge) שבמחוז ברנדנבורג, ואחר כך בחברה Drägerwerke בהמבורג.⁹ עוזרו במשרד המחנה היה המפקד שאינו קצין רולפס (Rolfs).¹⁰ מלבדם ידועים שמות המשפחה הבאים של אנשי משמר הס"ס: ה' סברנדקה (H. Sebrandke), שהיה ממלא מקומו של קירשטיין בתת-יחידה ששמרה על המחנה ביישוב פכלדה (Unterkommando Vechelde), הפלדפבל נורדמן (Nordmann), האחראי לאספקת המזון, וכן בקר (Backer), ה' שיר (H. Schier), ל' זאגל (L. Sagell), פ' בראשביץ (P. Braszeszewitz) ואוג' זונטג (Aug. Sonntag).¹¹

הגיוס לעבודה בביסינג

⁵ Georges Salan, *Prisons de France et Bagnes allemands* (Nimes: Impremerie LOuvriere, 1946), p. 131. זאת הייתה האינדיקציה הראשונה על הימצאותם של צרפתים בשילשטרסה, כיוון שלא נשמרו כל מסמכים בנידון.

⁶ ידועים שמות של ארבעה מהם: אדווין פרנץ (Edwin Franz) – צועני גרמני; רודולף קנבקה (Rudolf Knabke); הרמן גיזן (Hermann Giesen) – מתאגרף לשעבר, והנס ויטלינג (Hans Wittling). זאת על-פי עדותו של אסיר לשעבר, מיכאל גומינר (Michael Guminer), ב-7 בדצמבר 1945 בפני משטרת בראונשווייג, המצויה בארכיון (Nds. StA), Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel 62, Nds F62 No. 445 (Wf. MiKAL Guminer (נולד ב-1920) עבד בגטו לודז' בדואר. הוא ידע גרמנית היטב, מה שאפשר לו התבוננות מדויקת בחיי המחנה בשילשטרסה.

⁷ Nds. StA Wf, 131 N Fb 2, 13086, 13103

⁸ מקס קירשטיין נולד ב-7 בנובמבר 1890 ב-Bernburg/Saale. היה בנו של שליח בחברת רכבות. למד שמונה שנים בבית-ספר יסודי ושלוש שנים בבית-ספר למסחר. עבד כזבן וכמעצב פנים. גויס לשירות חובה ב-1912, אך עקב תאונה ב-1913 לא היה כשיר להמשך השירות. התנדב לצבא במלחמת העולם הראשונה, זכה בצלב הברזל מדרגה שנייה, כאות הצטיינות על השתתפותו בקרבות בחזית המערבית. ב-1921 התחתן והפך לחקלאי עצמאי. התגורר עם אשתו וילדו בלודוויגסלוסט (Ludwigslust) שבמחוז מקלנבורג (Meklemburg). בשנים 1934-1938 השתתף בתהלוכות הנאציות בנירנברג. חבר במפלגה הנאצית מ-1 במאי 1937, בוואפן-ס"ס מ-31 באוגוסט 1939. עליות בדרגה: שרפירר – 1 בנובמבר 1939; אוברשרפירר – 1 במאי 1941; האופטשרפירר – 1 ביולי 1943; "Kirstein, Max" Berlin Document Center, SS-Stammakte (כעת Bundesarchiv Berlin).

⁹ רשימת פושעי המלחמה הגרמנים שהיו כלואים בשנים 1946-1948 במחנה C.I.C. Esterwegen, 101, Public Record Office (PRO), Kew/Richmond, WO 309/375, no. 55638.

¹⁰ עדותו של מנהל חברת Gebr.Koch, הוגו פרובסט (Hugo Probst), בפני המשטרה הגרמנית בשנת 1946. החברה הזאת הייתה ממוקמת סמוך למחנה. מדי פעם סייעו האסירים – לבקשתו של פרובסט ובהסכמת קירשטיין – בעבודות תובלה בחברה הזאת. ראה Nds. StA Wf, 62 Nds, Fb 2 Nr. 445. ¹¹ קביעתו של פקיד המשטרה קניגה (Knigge) מפכלדה, שם.

באמצע אוגוסט 1944, כשהוחל בהקמתו של מחנה העבודה בבראונשווייג, נסעו למחנה הריכוז אושוויץ שני נציגים מטעם חברת ביסינג – המהנדס פנדר (Pfänder) והכלכלן שולמאייר (Scholmayer) – כדי לבחור 1,000-1,200 אסירים מקרב משולחי גטו לודז' (שחוסל באוגוסט) המתאימים לעבודה במפעל. הנוהל המדויק של בחירת האסירים לעבודה בביסינג אינו ידוע מאחר שאין בידינו כל מסמכים בנושא הזה.

אסירים לשעבר, שעמם ניהל המחבר שיחות בישראל במאי וביוני 1999, זוכרים כי באושוויץ דיברו על שליחים ממפעל ביסינג המחפשים "עובדים בענף המתכת". ואולם בין שוכני גטו לודז' לשעבר היו אך מעטים יחסית שהיו להם כישורים במשלח היד הזה.¹² הם נקטו אפוא אמצעים שונים ומשונים כדי להתקבל לעבודה בגרמניה, כי מנקודת ראותו של הפרט היה כאן סיכוי להינצל.

כפי שמלמדים סיפורי העדים, לא היו קריטריונים אחידים לבחירתם של האנשים לעבודה במפעל של ביסינג. במקרים רבים די היה בהצהרה (זו נבדקה אך לעתים נדירות באמצעות שאלות מקצועיות) שלאסיר יש הכישורים המקצועיים המתאימים. לעתים קרובות השפיע על ההחלטה מצב גופני טוב (גובה מספק, היעדר סימנים של תזונה לקויה או של הרעבה), ובאשר לצעירים הכריעה לעתים קרובות תושייתם האישית.

וכך מספרים מי שהתקבלו ל"משלוח בראונשווייג" על נסיבות בחירתם:

חשבתי כל הזמן איך לברוח מן הסלקציה ומארובות המשרפות [...] שמעתי בהקלה שמחפשים אנשי מקצוע לבית חרושת למכוניות בבראונשווייג, ושבמיוחד מחפשים רתכים. בגטו לודז' הנחתי ידי על חוברת בגרמנית שעסקה בנושא הריתוך. לא היה לי חומר קריאה אחר; קראתי אותה כמה פעמים. החלטתי להתייצב. לשאלת הבוחן הלבוש בבגדים אזרחיים עניתי שאני לומד מכונאות, שעבדתי אצל אבי כמתמחה ושריתכתי פחים עד לעובי של 24 מ"מ. "פחים?" שאל האזרח השני. "כן", ענה הראשון, "עד 24 מ"מ מדובר בפחים, ואפילו לוחות עבים יותר". היו עוד שאלה או שתיים, שעליהן עניתי בלי היסוס... ועברתי את הבחינה. באותו רגע, כאילו מישהו לחש לי, אמרתי: "כאן ישנו גם האח שלי... שעבד יחד אתי". כך עבר את המבחן גם אחי, מרטיין.¹³

¹² דעה אחרת הייתה לאסיר לשעבר של המחנה בשילטרסה, אדולף דיאמנט (Adolf Diamant) – יהודי גרמני מכמניץ (Chemnitz), שגורש לגטו לודז' ואחר כך לאושוויץ. ב-21 בספטמבר 1999 הודפס ב-*Frankfurter Rudschau* מכתב שלו, שבו כתב דיאמנט כי היהודים שהועסקו בחברת ביסינג היו "אנשי מקצוע ממדרגה ראשונה", שעבדו בגטו לודז' בעיקר בתחום עיבוד המתכת.
¹³ זיכרונות של בולסלב אולומוצקי (Bolesław Ołomucki), כפי שסיפר למחבר ב-24 במאי 1999 באשקלון.

ראש הצריך הודיע שיש גיוס של עובדי מתכת. לא הייתי אף פעם עובד מתכת. כל השכלתי זה תעודת בגרות. ראש הצריך אמר לי שלמרות זאת אציג את עצמי כאיש מתכת, או אולי מוטב כעובד במכניקה עדינה... את המתייציבים העמידו בשורה אחת. ניגשו לכל אחד ושאלו: "מה המקצוע שלך? איפה עבדת? מה עשית?" מסרתי שאני עובד במכניקה עדינה, ואישרו אותי.¹⁴

הודיעו בטלפון הפנימי שמחפשים מסגרים. איזה אזרח שאל אם אני מתמצא במסגרות, אבל לא שאל שום שאלות מקצועיות. מה שקבע זה מראה טוב.¹⁵

אני לא זוכר מי ייצג את "ביסינג" בזמן הסלקציה למחנה בבראונשווייג [...] אבל אני יודע שבסלקציה אחת... היו גם ילדים ובני נוער מבלוק 23. הייתי ביניהם. קעקעו לנו מספרים ביד שמאל ונעמדנו למסדר... בשולחן הסלקציה הציבו רף למדידת הגובה. אלה שהיו נמוכים מדי נדחו, ואני ביניהם. החזירו אותנו לבלוק, ואת הקעקוע ביטלו בקעקוע חדש של נקודות. זה נשאר לי עד היום ביד שמאל שלי [...] הצלחתי לברוח מן המשלוח למשרפות [...] הראש של בלוק 12, אוטו, החביא אותי ושני בורחים אחרים, וחיפה עלינו כמעט שבועיים כי לא שלח אותנו למסדר הנוכחות. בסלקציה הבאה לבראונשווייג לא היה רף, וכך נכללתי במשלוח לגרמניה.¹⁶

שמעתי איך הקאפוס דיברו ביניהם שצריך להביא (למחסן המעילים) את אלה שנוסעים לבראונשווייג. אם מחלקים מעילים, זה סימן טוב [...] ניסיתי להתקבל למשלוח הזה. הייתה איזו ועדה, היו רופאים. גירשו אותי מן התור. אחר כך היה תור כדי להירשם. נעמדתי בתור. גם כן גירשו אותי. לבסוף היה תור שלישי. זה היה כבר אחרי הרישום. הסתננתי לתור וקיבלתי את המעיל הזה. הלכתי עם כולם לקרון ואחרי כמה ימים הגענו לבראונשווייג.¹⁷

אני זוכר שבאשווייץ חיפשו חשמלאים לעבודה בגרמניה. התייצבתי. אמרו לי לשרטט איזה תרשים חשמלי. ציירתי לא טוב, אז לא אישרו אותי. אחר כך חיפשו נגרים.

¹⁴ מרדכי פולמן, שיחה על המחבר ב-28 במאי 1999 בחיפה.

¹⁵ צבי ברגמן, שיחה עם המחבר ב-25 במאי 1999 בירושלים.

¹⁶ רומן בוימלגרין (Roman Bojmelgrin), מתגורר בקנדה, במכתב מ-13 בספטמבר 1999 אל המחבר. בנושא הסלקציה על-פי הרף כותבת בהרחבה שרה זיסקינד (Zyskind) בספרה *Światło w dolinie łez* (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1994), pp. 166-169. הספר מתאר את הביוגרפיה של בעלה, אליעזר זיסקינד, שהיה אסיר במחנה בשילשטרסה. בשיחה עם המחבר, ב-3 ביוני 1999 בתל-אביב, אישר אליעזר את מהלך הסלקציה כפי שתיארה שרה אשתו.

¹⁷ דוד ברין, שיחה עם המחבר ב-30 במאי 1999 בתל-אביב. גם דוד ברין ברח מן הסלקציה באמצעות הרף.

התייצבתי. שאלו: "מה הגובה של כיסא?" כנראה לא הצלחתי בתשובה כי לא קיבלו אותי. אחר כך חיפשו מסגרים לבראונשווייג. נרשמתי והתקבלתי לקבוצה הזאת בלי שום שאלות.¹⁸

כל הזמן היו סלקציות לעבודות. למשל, שאלו מי חשמלאי. התייצבתי אם כי זה לא היה המקצוע שלי. אמנם עבדתי בתחנת כוח, אבל לא בתור חשמלאי. לא שאלו אותי שום שאלות מקצועיות.¹⁹

בחרו יהודים לעבודה. אחר כך שמעתי, "אנשי המשלוח לבראונשווייג לצאת מן השורה". לא בחרו אותי כי הייתי קטן מדי [...] פעם שמעתי שקוראים בשמות, והנה אני שומע "בולסלב גליקסמן". בולק למד אתי בבית הספר בלודז' באותה כיתה. הכרתי טוב אותו, את משפחתו, את אביו. ואני שומע שקוראים בשמו. אף אחד לא ענה. ואז אמרתי לעצמי, אם יקראו לו עוד פעם אגיד שאני גליקסמן. בקריאה הבאה "גליקסמן בולסלב" יצאתי מן השורה... אז ידעתי שאני כבר שייך למשלוח הזה וששמי בולסלב גליקסמן.²⁰

בגטו ייצרתי מסמרים לנעליים. באושוויץ התייצבתי כשחיפשו מסגרים. קיבלו אותי. בתור הוכחה החתימו אותי בחותמת על המצח [...] אבא שלי נשלח לתאי הגזים בזמן הסלקציה, אבל תמורת שתי כיכרות לחם ארגנו לו שחרור, וגם הוא הגיע לבראונשווייג.²¹

שאלו אותי מה המקצוע שלי, ענית: "תלמיד". אחד השואלים נתן לי מכה ואמר שאני אידיוט ושצריך להגיד שאני טכנאי של מכניקה עדינה. אחרי שקיבלתי את הלקח הזה הייתי יותר חכם והתקבלתי למשלוח.²²

המהנדס פנדר, נציגה של ביסינג, שהשתתף בבחירת העובדים, העיד אחרי המלחמה שגם הרופא היהודי ד"ר מנצל (Menzel) עבד עמו. הרופא הרכיב שתי קבוצות של אסירים, בלי

¹⁸ קרול פוקס (Karol Fuks), שיחה עם המחבר ב-29 במאי 1999 בחיפה.

¹⁹ הירש הכט, שיחה עם המחבר ב-31 במאי 1999 בתל-אביב.

²⁰ איזידור הוברמן, שיחה עם המחבר ב-2 ביוני 1999 בתל-אביב. בדומה לכך התקבל למשלוח הרש זינגר, שהיה בן 14 והתחזה להנריק וגנר (Henryk Wagner). מתוך ריאיון עם הרש זינגר, ללא תאריך [1945?], מצוי ברשומות Żydowski Instytut Historyczny, Warsaw, sygn, 301/325.

²¹ אברהם זליג, שיחה עם המחבר ב-25 במאי 1999 בירושלים.

²² חיים טילר (Tyller), שיחה עם המחבר ב-28 במאי 1999 בחיפה. חיים טילר פגש אחרי המלחמה באיש הזה מוועדת הסלקציה. הוא היה פולני, טילר אינו זוכר את שמו ואינו מסוגל להסביר את נוכחותו בסלקציה.

להתחשב במקצועם המקורי. באחת היו הכשירים לעבודה, באחרת – הלא-כשירים. בהרכבת הקבוצות השתדלו שלא להפריד בין אבות לבניהם הקטינים.²³ לדעתי, עובדה זו מסבירה את נוכחותם של צעירים רבים במחנה בשילשטרסה, אם כי לא לכולם היו אבות בקבוצת הכשירים לעבודה.

הקבוצה הראשונה, שמנתה כ-350 איש, יצאה לבראונשווייג באמצע ספטמבר 1944.²⁴ היו בה כמעט רק יהודים פולנים מגטו לודז'. רשימת האסירים השתמרה ברובה, וניתוח שלה מראה שהם קיבלו מספרים של מחנה הריכוז הראשי נוינגאמה, מ-50,500 עד 50,900 בקירוב.²⁵ כיוון שהמחנה בשילשטרסה עדיין לא היה מוכן, הופנו כ-100 איש מן המשלוח הזה אל צוות הבינוי במחנה משרודה, ואת 250 הנותרים שיגרו אל היישוב פכלדה שעל-יד בראונשווייג,²⁶ שאליו העבירה ביסינג בקיץ 1944 חלק מן הייצור שלה. קבוצת האסירים בפכלדה הייתה כפופה למחנה בשילשטרסה בתור תת-יחידה (Unterkommando).

באמצע אוקטובר 1944 שוגר מאושוויץ משלוח שני של כ-500 אסירים, ואלה קיבלו את המספרים מ-64,200 עד 64,700 בקירוב. גם בקבוצה הזאת היה רוב ליהודי פולין; רק כעשרה יהודים היו ממוצא גרמני או הונגרי.²⁷ 400-350 הגברים שוכנו באותו חלק של המחנה בשילשטרסה שהיה מוכן לקליטתם. היתר – 100-150 גברים – נשלחו לפכלדה. ב-9 בנובמבר שוגר המשלוח השלישי מאושוויץ לבראונשווייג.²⁸ בקבוצה הזאת, שמנתה כ-350 גברים, היה רוב ליהודים פולנים. נוסף על כך נמנו עמה כמה עשרות יהודים הונגרים ועשרה עד עשרים יהודים צ'כים וסלובקים. הם קיבלו את המספרים מ-67,100 עד 67,700 בקירוב.²⁹ הדעת נותנת שכולם הגיעו למחנה בשילשטרסה.

משהגיעו לבראונשווייג או לפכלדה קיבלו האסירים תליונים עשויים פח ועליהם מספרם האישי.³⁰ על-פי החישובים דלעיל היה מספרם הכולל של האסירים שנשלחו מאושוויץ

²³ פרוטוקול של שימוע בפני המשטרה הגרמנית. מתוך Nds. StA WF, 62 Nds Fb.2, Nr. 445. אף לא אחד מן העדים שראוינו בידי המחבר אינו זוכר את "הרופא היהודי מנצל". על-פי רשימת המשלוח ממחנה הריכוז רוונסבריק (Ravensbrück; ראה הערה 25 להלן), היה פליקס מנצל יהודי הונגרי שנולד בשנת 1900 בבודפשט. הוא שולח לאושוויץ ב-29 ביוני 1944, ולבראונשווייג הגיע במשלוח השלישי - בתחילת נובמבר 1944 (מס' אסיר 66079).

²⁴ מיכאל גומינר, עדות.

²⁵ הרשימה הזאת (להלן: רשימת רוונסבריק) הוכנה ב-14 באפריל 1945 במחנה הריכוז רוונסבריק, לאחר הגעת רכבת הפינוי מוונטשטט (Watenstedt). ברכבת הזאת נמצאו כ-1,600 אסירים יהודים ממחנה הריכוז בשילשטרסה. ברשימה כמה פריטי מידע: מספר האסיר בנוינגאמה ("מספר ישן" – Alte-Nr.); מספר האסיר ברוונסבריק ("מספר חדש" – Neue-Nr.); מוצא לאומי וסיווג של האסיר (למשל פוליטי, יהודי וכדומה); שם פרטי ושם משפחה; המקום ותאריך הלידה; תאריך הרישום הראשון במחנה ריכוז (לרוב באושוויץ). הרשימה המקורית נמצאת בארכיון Główna Komisja Badania Zbrodni Przeciwno Narodowi Polskie, Sygn. 143, 150, 152-156, 128-139, 120-125, 116-118, 110-112, 100-108, 94-98, 79-92, k. 52.

הרשימה אינה שלמה ועד עתה לא זכתה לניתוח ראוי לשמה.

²⁶ מיכאל גומינר, עדות.

²⁷ רשימת רוונסבריק.

²⁸ זיכרונות של בולסלב אולומוצקי.

²⁹ מיכאל גומינר, עדות; רשימת רוונסבריק.

³⁰ זיכרונות של בולסלב אולומוצקי.

לביסינג כ-1,200 איש. עלה בידי לקבוע את שמותיהם של 776 מהם על סמך מקורות שונים: רשימת האסירים שהוזכרה קודם, ממחנה הריכוז רוונסבריק; רשימת אסירי המחנה בשילטרסה שנטמנו בבית קברות בבראונשווייג;³¹ רשימת אסירים שנטמנו בבית הקברות יאמרטל (Jammertal) שעל-יד זלציטר (Salzgitter),³² רשימת האסירים שמתו במחנה הריכוז ברוונסבריק;³³ רשימת האסירים שמתו במחנה הריכוז ובלין (Wöbbelin);³⁴ רשימת אסירים לשעבר שהתגוררו אחרי המלחמה במחנה העקורים ברגן-בלזן;³⁵ האסירים לשעבר שנרשמו בארצות-הברית בשנות התשעים,³⁶ עדויות במכתב המצויות בארכיון יד ושם,³⁷ וכן מידע שהתקבל על-ידי שיחות אישיות עם עדים.³⁸ לא ידוע מה עלה בגורלם של יותר מ-500 אסירים. כמה מהם שרדו; שמותיהם נמצאו קרוב לוודאי בדפים החסרים של רשימת רוונסבריק.³⁹ הדעת נותנת שעשרה עד עשרים מהם מתו בזמן מצעד הפינוי מבראונשווייג לווטנשטט או ברכבת הפינוי קודם שהגיעה לרוונסבריק.⁴⁰ נראה שכ-350 אסירים נטמנו כאלמונים בבית הקברות יאמרטל.⁴¹

הקבוצה הגדולה ביותר מקרב האסירים ששמותיהם ידועים לנו מנתה 250 גברים בני 17-25 (שהיוו 32 אחוזים בסך הכל). 32 אסירים היו בני למטה מ-16 ו-20 אסירים בני למעלה מ-50. האסיר המבוגר ביותר הידוע לנו היה יהודי צ'כי, שמואל זינגר, שנולד ב-26 באפריל 1876; הצעיר ביותר היה יהודי סלובקי, יוסף שנפלד (Schöbfeld), שנולד ב-21 במרס 1931.⁴²

³¹ Stadt Braunschweig, Friedhofsamt, Liste, July 30, 1997

³² Stadt Salzgitter, Friedhof "Jammertal", Gräberliste für öffentlich gepflegte Gräber, March 25, 1971

³³ מידע מפי האסיר לשעבר יוסף נויהאוס (Neuhaus) מגבעתיים באשר לאביו הירש; ומפי האסיר אברהם זליג באשר לאחיו דוד, שיחה עם המחבר ב-25 במאי 1999 בירושלים.

³⁴ Gemeinde Wöbbelin, Mahn-und Gedenkstätten (Bearb.): Totenverzeichnis aller Häftlinge, die nachweislich im KL Wöbbelin oder nach der Befreiung an den Folgen der Inhaftierung in den umliegenden Krankenhäusern verstarben, Januar 2000

³⁵ PRO Kew/London, WO 309/425; WO 309/1698 – No. 1 War Investigation Team

³⁶ National Registry of Jewish Holocaust Survivors (Washington: American Gathering of Jewish Holocaust Survivors in Cooperation with the United States Holocaust Memorial Council Washington, 1993), p. 53-54; Benjamin and Vlakda Meed, *Registry of Jewish Holocaust Survivors* (Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 1996), p. 85

³⁷ ארכיון יד ושם (איו"ש), 039.33.33, 03.5278.

³⁸ המחבר מסר לארכיון יד ושם, יחד עם המאמר הזה, רשימה שכותרתה "Liste der Jüdischen Häftlinge im KZ-Aussenlager Schillstrasse, Stammlager KZ Neuengamme (Forschungsstand: 15. März 2000), איו"ש, 15528.

³⁹ המחבר שוחח בישראל עם שני אנשים ששמותיהם אינם מצויים באותו חלק של הרשימה שנשמר בידינו (ראה הערות 15 ו-18 לעיל). אסירים לשעבר נוספים שעמם שוחח או התכתב המחבר מסרו לו שמות של אנשים אחרים שניצלו, אך שמותיהם אינם ברשימה.

⁴⁰ ראה תיאור הפינוי להלן.
⁴¹ ברשימת הקברים בבית העלמין הזה מצוין במס' 2051-2974 "unbekannt" (לא ידוע). השווה את תיאור העברת הגופות ממחנה שילטרסה אל וטנשטט.

⁴² רשימת רוונסבריק. יוסף שנפלד הגיע לבראונשווייג עם אביו אברהם, רופא שיניים במקצועו (נולד ב-1903, מת בבראונשווייג ב-28 בנובמבר 1944), ועם אח שמת בזמן הפינוי, זמן קצר לפני השחרור. יוסף שנפלד נפטר בשנת 1998 בניו יורק.

שיטת העבודה

האסירים עבדו בשתי משמרות – הראשונה מ-6 בבוקר עד 6 בערב, והשנייה מ-6 בערב עד 6 בבוקר.⁴³ בשעה 4 בבוקר השכימו האסירים למשמרת היום, ועד שיצאו לעבודתם בבראונשווייג השגיח עליהם משמר הס"ס⁴⁴ (בפכלדה נמצא המחנה במתחם המפעל). האסירים נאלצו לעמוד במסדרים למיניהם וספגו התנכלויות מסוגים שונים, ובכללן מכות בגין "עברות" שביצעו כביכול.⁴⁵ המרחק בין המחנה למפעל בבראונשווייג היה 1.2 ק"מ, מרחק הליכה של 20 דקות בערך גם לאסירים שמצבם הגופני היה רע.⁴⁶ האסירים שעבדו במפעל בבראונשווייג חויבו להחתים כרטיס בשעון הנוכחות עם תחילת העבודה ובסיומה.⁴⁷ הקבוצה של בראונשווייג עבדה בשלושה מקומות: במחלקת ייצור החלפים,⁴⁸ במחלקת תיקון המכונות⁴⁹ ובמחלקת העיבוד של גופי המנועים (מקום שכונה Diesel-Bunker).⁵⁰

הקבוצה בפכלדה עבדה בייצור צירים אחוריים של משאיות.⁵¹ רוב האסירים ביצעו עבודות פשוטות – כמה מהם הפעילו מכונות לעיבוד מתכת שכוונו קודם בידי פועלים מקצועיים מקרב העובדים האזרחיים, ואחרים הועסקו בעבודות של ניקיון ותובלה. אחדים היו מסוגלים, לאחר הכשרה קצרה, לכוון את המכונות המתאימות בכוחות עצמם.⁵² הנהלת המפעל שאפה להעלות בכל מחיר את פריין העבודה של האסירים. בתיאום עם הס"ס הוצעו פרסים לעובדים מצטיינים – תלושים שערכם חצי מארק.⁵³ אלה הוענקו בידי

⁴³ לפי מנהל העבודה לברקין (Leberkühn) מן המפעל בפכלדה, עבדו האסירים 11.5 שעות מדי יום מיום ב' עד יום ו' ושש שעות בשבת, Amtsgesicht Braunschweig, Gesch.-Nr. 13C566/64.

⁴⁴ מיכאל גומינר, עדות.

⁴⁵ עדותו של האסיר לשעבר בנו פרנקל בפני המשטרה הגרמנית בשנת 1945, Nds. StA Wf, 62 Nds Fb 2, no. 445.

⁴⁶ מרבית האסירים לשעבר זוכרים שהמרחק אל המפעל היה שבעה קילומטרים או שעת הליכה.

⁴⁷ המחבר לא נתקל עד כה בספרות העוסקת בנושאים האלה. אין כל אזכור לשיטה כזאת של פיקוח על עבודת האסירים במחנה ריכוז. את המידע הנ"ל מסר האסיר לשעבר של מחנה שילטרסה, יז' (Jerzy) הרשברג, המתגורר בלונדון, בסיפורו "A Survival Story of 1939-1945 War" (כתוב במכונת כתיבה, 43 עמודים), שאותו כתב בשנת 1986 למען Imperial War Museum בלונדון, מס. 86/89/1. הוא מסר לידי המחבר גרסה משופרת של חיבור זה בספטמבר 1999. את השיטה הזאת של פיקוח על עבודת האסירים אישר עוד אסיר לשעבר, איזידור הוברמן, בשיחה עם המחבר.

⁴⁸ עדות של מנהל המחלקה, המהנדס ולטר (Walter), בפני המשטרה הגרמנית בשנת 1946, Nds. StA Wf, 62 Nds Fb, 2, Nr. 445.

⁴⁹ עדותו של מנהל עבודה במחלקה הזאת, אלברט אש (Albert Esch), בפני המשטרה הגרמנית בדצמבר 1945, שם.

⁵⁰ חיים טילר והירש הכט, בשיחותיהם עם המחבר. נראה שרוב היהודים ההונגרים עבדו במחלקה הזאת. אחד מהם, טיבור (Tibor) הירש (נולד ב-1928), התגורר אחרי המלחמה בניו יורק והתכוון להפיק סרט תיעודי על המחנה בשילטרסה. המחבר אינו יודע מה עלה בגורל התכנית הזאת.

⁵¹ עדותו של המהנדס היינריך ק' (Heinrich K.) בפני המשטרה הגרמנית בשנת 1946, Nds. StA Wf, 62 Nds Fb 2, no. 445.

⁵² מרדכי פולמן, שיחה עם המחבר; קרול פוקס, שיחה עם המחבר.

⁵³ האסיר לשעבר אליעזר זיסקינד מסר למחבר תלוש מקורי, שעליו מודפס: "Prämienschein über RM. – 0/50. Konzentrationslager Neuengamme". הייתה מוטבעת עליו חותמת, שנכתב בה: "Prämienkonto".

מנהלי העבודה והיה אפשר להחליפם בסיגריות, בסלק אדום ובמלפפונים חמוצים, אך למעשה לא יצא סחר החליפין הזה אל הפועל כי הקאפוס נהגו לגנוב את פריטי המזון המיועדים לכך.⁵⁴ בבית החרושת בפכלדה קבעו לאסירים מכסות זמן שהיו קצרות מאלה שנקבעו לפועלים גרמנים. על המכונות הוצבו שלטים המודיעים כמה רכיבי מתכת יש לעבד בזמן נתון. מנהל הייצור, גרול (Gruel), בדק בעצמו את ההספק; "רק השלטים האלה היו נושא ההתעניינות שלו".⁵⁵ גם המנהל הכללי, רודולף אגר (Rudolf Egger), התעניין אך ורק "בזירוז [האסירים] לעבודה".⁵⁶

האסירים לא זו בלבד שזורזו בעבודתם בגסות, אלא אף היו נתונים להתעללות פיזית ונפשית מצד כמה ממנהלי העבודה והפועלים הגרמנים. אסיר חולה שניסה לחמם את גופו לרגע על-יד תנור חשמלי שניצב באולם הייצור, הוכה בידי פועל גרמני. אותו פועל הכה מאותה סיבה אסיר אחר, הפיל אותו ארצה ובעט בו.⁵⁷ אך היו בקרב הסגל הגרמני גם מי שגילו כלפי האסירים יחס אנושי, ולעתים סייעו להם בדרכים שונות: חסכו מאסיר חולה את ביצוע העבודות הקשות, הביאו תרופות וארוחות בוקר ודיברו עם האסירים בלשון בני אדם.⁵⁸ ל כמה מן האסירים היו "חליפות פסים" שקיבלו באושוויץ, אחרים לבשו בגדים אזרחיים שגם אותם קיבלו באושוויץ. בגב הלבוש האזרחי נתפר טלאי של פסים. העבודה בבית החרושת הייתה מלוכלכת, דבר שנתן את אותותיו בבגדי האסירים; הם היו מרוחים בשמן מכונות במידה כזאת עד שבתוך זמן קצר לא היה אפשר להבחין בפסים שב"חליפות הפסים". בגדים להחלפה לא חולקו; האסירים עבדו וישנו באותו הבגד מרגע שהגיעו לבראונשווייג ועד שהשתחררו. גם מצב ההנעלה שלהם היה בכי רע.⁵⁹

בזמן החלפת המשמרת ניתנה לאסירים הפסקה של 30 דקות לאכילת מרק חם. המרק הוכן במתקן שניהל המפעל וכונה "המטבח הרוסי" (Russenküche). שם הכינו מרק לפועלים ולשבויי המלחמה מברית-המועצות. הזרים האחרים והפועלים הגרמנים שהועסקו בבית החרושת ניזונו ממטבח אחר שבו היו הארוחות טובות. אך כל קבוצה לאומית קיבלה מזון שונה מבחינת הכמות והערך הקלורי.⁶⁰ בפכלדה היה הזמן שיועד לארוחה, 30 דקות,

"KL Neuengamme. על-פי הרשום בקצה התחתון של התלוש עולה כי הודפס בספטמבר 1944, ושהודפסו 500,000 תלושים כאלה.

⁵⁴ עדות של אלברט אש, Nds StA Wf, 62 Nds Fb 2, no. 445.

⁵⁵ עדותו של חרט המתכת קרל ד' בפני המשטרה הגרמנית בדצמבר 1945, שם.

⁵⁶ עדותו של ראש צוות וילי ב', שם.

⁵⁷ בנו פרנקל, עדות, שם.

⁵⁸ ידועים שמותיהם: הרמן פריקה (Herman Fricke), מנהל העבודה של מרדכי פולמן; אלברט אש, מנהל העבודה של בולסלב אולמוצקי; ובר (Weber), מנהל העבודה של איזידור הוברמן; המר (Hammer), מנהל העבודה של קרול פוקס; באסה (Basse), מנהל העבודה של בנו פרנקל.

⁵⁹ עדותו של קרל ד', Nds. StA Wf, 62 Nds Fb 2, no. 445.

⁶⁰ עדותו של הטבח ולטר ס' בפני המשטרה הגרמנית בדצמבר 1945, שם.

אמור להספיק להאכלתם של כ-200 אסירים שעבדו במשמרת אחת. מי שלא הספיק לאכול את המרק בתוך פרק הזמן הזה נהגו לתלוש מידי את קערית המרק.⁶¹

החיים במחנה

וכך תיאר אחד האסירים את תנאי החיים במחנה:

בראונשווייג היה המחנה הגרוע ביותר מאלה שבהם שהיתי. אינני יהיר, אבל איני יכול להימנע מלכלול [בעובדת היותי] כאן את טענתי היחידה אולי לתהילה. השמועות אמרו שהקאפו הבכיר ביותר היה פעם התליין בדכאו, וסגנו נידון למחנה ריכוז כי השתתף ברצח שזכה לפרסום גדול בגרמניה לפני המלחמה – המשפט של "הערפד מדיסלדורף". הפרסום הזה היה "אות הצטיינות" מבחינה מסוימת, אפילו בתנאי המחנה. במחנה היו קאפוס גרמנים נוספים וצועני אחד, אבל לא בעלי מוניטין שכאלה. אני זוכר לפחות שישה הראויים לציון בשל אכזריותם. כולם שהו קודם לכן בדכאו, ושם הכשירו אותם היטב למלא את תפקיד הקאפו.⁶² נדמה היה שמעולם לא התעייפו מלהתעלל ולהשפיל אותנו; מעציב הדבר שהיו קאפוס יהודים שתמכו בהם בפעילות הזאת.⁶³

מפקד המחנה לא הכה אותנו בעצמו [...] אבל נראה היה שהוא סדיסט. מעניינת אולי העובדה שהיה זה מחנה קטן, ולפי מיטב ידיעתי אולי המחנה היחיד שבו בדק המפקד מדי פעם בעצמו את מהלך המיפקדים. החורף הגיע, והקור היה סיוט נוסף. באושוויץ גילחו את שערותינו עד עור הקרקפת, וכאשר התכסה ראשנו במקצת בשערות גילחו

⁶¹ עדותו של בנו פרנקל, שם.

⁶² הד"ר ז'ורז' סאלאן (Salan, *Prisons*, p. 144) מאשר את העובדה כי 30 אסירים גרמנים "עם משולש ירוק" הגיעו למחנה בשילשטרסה.

⁶³ אחד מהם היה נתן י'. יז' הרשברג ועוד אסיר לשעבר, אברהם זליג, טוענים כי נתן י' "היה מוכן, עבור קערית מרק נוספת, להכות אסיר אחר", והוא אכן נהג כך לעתים קרובות למדי. אסיר לשעבר אחר, איזידור הוברמן, טוען שנתן י' הכה את שותפיו היהודים למחנה כדי לשמור עליהם מפני הלקאה בידי קאפוס גרמנים וכך להצילם ממוות ודאי. מן המסמכים הבריטיים אפשר להסיק שנתן י' היה חשוד בהתעללות ביהודים הונגרים. אחרי השחרור נקלעו כמה מניצולי המחנה בשילשטרסה, וביניהם יהודים הונגרים וכמה עשרות מיהודי לודז', למחנה העקורים בברגן-בלזן. היהודים ההונגרים הודיע למפקדה הבריטית של המחנה כי נמצא בו נתן י'. הוחל בחקירה, אך אין מסמכים המעידים על סיומה. המידע מצוי ב-PRO Kew, OW 309/425, XC 6178. לכתובת (Martin Pollan) כתובת Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen in Ludwigsburg. פולן התגורר בארצות-הברית. במכתבו היה המידע הזה: נתן י' נולד בווינה בשנת 1915 בוויילון (Wieluń). היה שוטר יהודי בגטו ויילון והיה אחראי למשלוח של יהודים רבים למחנות ההשמדה. בספטמבר 1942, לאחר חיסול הגטו בוויילון, שולח לגטו לודז', ומשם נשלח בקיץ שנת 1944 לאושוויץ, שם מילא תפקיד של קאפו. אחר כך שהה במחנה הריכוז בשילשטרסה בבראונשווייג. זוהוה במחנה העקורים בברגן-בלזן, הואשם, נידון ורצה עונש מאסר בבית סוהר באנגליה. בשנת 1949 נסע לארצות-הברית. המכתב של פולן כולל 34 שמות של יהודים המתגוררים בארצות-הברית, היכולים לאשר את העובדות שבמכתב. עותק של המכתב מצוי ב-Nds. StA Wf, 62 Nds Fb 2, no. 445. המחבר לא מצא כל מסמכים המאשרים את העובדות שבמכתב או שוללים אותן.

פס רחב לרוחב הקרקפת [...] הקאפוס כינו את הפס הזה "דרך הכינים" (Läusestrasse). התספורת הייחודית הזאת הקשתה עוד יותר על תכנוני בריחה [...]

כעבור כמה ימים ויתרתי על המאמץ לשמור על הניקיון. לבשתי אותו בגד ביום ובלילה, היו לי כינים והפסקתי להתרחץ. דרגשי השינה שלנו שימשו לחילופין אדם שעבד במשמרת היום ושל העובד במשמרת הלילה. הלכלוך והסירחון בצריפים היה אפוא נורא ואיום, אבל לא זאת הייתה הדאגה העיקרית שלי. ודאי היינו כבר די מאובנים, לא רק בגלל תת תזונה ותשישות. המצב ההיגייני בצריפים היה אולי הסיבה לכך שאנשי הס"ס נכנסו אליהם לעתים רחוקות [...]

היו מומחים למחנות הריכוז שקראו את החלק הזה מזיכרונותי, וקבעו בצורה נחרצת שלמרות כל המתואר כאן ודאי רציתי מאוד לשרוד. לדעתי, עצם העובדה שנשארתי בחיים היא כשלעצמה אינה מוכיחה את הקביעה הזאת. המומחים האלה למדו פסיכולוגיה ותחומי ידע קרובים, והם יודעים כמובן כיצד הרגשתי אז. למרות ידיעותיהם וסמכותם המקצועית אני סבור בכל זאת שהתזה שלהם בדבר רצון הישרדות חזק היא שטות גמורה. מבחינה נפשית הייתי אז בתחתית. רוב הניצולים טוענים שדאגתם לניקיונם האישי הייתה יסוד חשוב במאבק הישרדות. אני עצמי מהווה את הדוגמה ההפוכה. אסירים נוספים בצריף שלי השתייכו לאותה קטגוריה כמוני. אני יכול להדגים את המצב ההיגייני המבהיל במחנה שלנו: קיבלנו את המרק שלנו בקעריות פח שטוחות. אחרי שאכלנו עברו הקעריות לאנשי המשמרת הבאה בלי שרחצו אותן. במשך כל שהותי במחנה לא רחצנו את הקעריות האלה אפילו פעם אחת...

רובנו אכלנו את הלחם מיד אחרי שקיבלנו אותו. רק אחדים לקחו אותו אתם לדרגש, אבל מיד אכלנו אותו שם [...] כמה נערים בגילי – בערך בני 15 שנים – זימרו באוזני הקאפו, ובתמורה קיבלו מנת מרק נוספת. בהוראת המפקד קיבלנו ביום א' את המרק במחנה, לא בבית החרושת, תמיד באיחור ניכר.⁶⁴

מדי שבוע חילקו במחנה מנות מזון. בתחילה הוכנו אלה במטבח המפעל וחולקו בידי אסירים תורנים. אולם בעקבות השתדלויות של מפקד המחנה קירשטיין שונה הנוהל: מנובמבר 1944 עסקו שומרי הס"ס בחלוקת מנות המזון. אלה גנבו בשיטתיות חלק מן המזון שנועד לאסירים; על כך מעידות תלונותיו של ראש אחת המחלקות במפעל, שהופנו להנהלה

⁶⁴ "A Survival Story" Herszberg. הרשברג פונה בינואר 1945 מן המחנה בשילטרסה לוונטשטט.

ולמטבח. לדבריו, האסירים הכפופים לו רעבים תדיר ואינם מסוגלים לעבודה יעילה.⁶⁵ אנשי הס"ס מפכלדה שלחו למשפחותיהם את המזון שגנבו במחנה.⁶⁶ מנות המזון שחולקו היו בלתי מספיקות לחלוטין, כל האסירים סבלו מתת-תזונה, והרעב שלט במחנה. מסמכים העוסקים בהקצאת המזון, שחלקם נותרו עד ימינו, מעידים שב"תקופת החלוקה" ה-68 (Zuteilungsperiode), בין 16 באוקטובר 1944 ל-12 בנובמבר 1944 (28 יום), חילקו בבראונשווייג לכ-500 אסירים את מוצרי המזון האלה: 6,042.4 ק"ג לחם, כלומר 431.6 גרם לאיש מדי יום; 373.8 ק"ג מרגרינה, כלומר 26.7 גרם לאיש מדי יום; 98.8 ק"ג שומן, כלומר 7.0 גרם לאיש מדי יום; 247.2 ק"ג "מוצרי מריחה על לחם" (!), כלומר 17.6 גרם לאיש מדי יום.

לפי עדויותיהם של האסירים היו תנאי המגורים בצריפים גרועים בהרבה משהיו באושוויץ, בין היתר בשל הצפיפות. האסירים ישנו על דרגשים שסודרו בשלוש קומות. המחנה בשילשטרסה, ששטחו יועד לכ-300 אסירים, הכיל בתקופה מסוימת כמות כפולה של אנשים. גם טעויות שנעשו בהקמת הצריפים הפכו את השהות בהם לבלתי נסבלת: למשל את התקרות צבעו בצבע שמן, שעל פניו התעבו טיפות מים מאדי נשימותיהם של הישנים. המים טפטפו על הישנים בדרגשים העליונים או על הרצפה.⁶⁷

מפקד המחנה קירשטיין העניק יחס שונה לקבוצות האסירים: את היהודים הגדיר 3-F-Leute (אנשי שלושת ה-F), על-פי המילים הגרמניות faul (עצל), frech (חוצפן), fett (שמן).⁶⁸ בזמן התקפי הזעם שלו נהג לעתים קרובות באלימות גופנית כלפי יהודים חולים, אך מעולם לא הרים יד על צרפתים או רוסים חולים.⁶⁹

העובדה שבמחנה שילשטרסה התגוררו אסירים נוספים מלבד היהודים (מדובר באנשי צוות הבינוי – צרפתים, רוסים, לטוויים וליטאים) לא נחרתה במיוחד בזיכרונם של האסירים היהודים. אמנם הקבוצות האלה שכנו באותו מחנה קטן, אך שהו בצריפים נפרדים ועבדו במקומות עבודה שונים (הצרפתים, אחרי שנשלמה הקמת המחנה, עבדו בסילוק הריסות ומכשולים אחרים שנוצרו בעקבות ההפצצות) ובשעות אחרות. על כן לא היה ביניהם למעשה כל מגע. לעיני הצרפתים בלטה רק העובדה שהאסירים היהודים נראו קבוצה של עבדים שנואשו מהכול ("Sklaven von "Büssing"):

⁶⁵ עדותו של היינריך ק'.

⁶⁶ על כך מעידות תוצאות החקירות שנערכו אחרי המלחמה. המשטרה הצליחה למצוא הוכחות למשלוח חבילות מפכלדה, שמשקלן מעל עשרה קילוגרמים, בידי אנשי ס"ס, שם, שם.

⁶⁷ כל האסירים לשעבר אישרו את העובדה הזאת בשיחותיהם עם המחבר.

⁶⁸ מתוך שיחה של הרשברג עם המחבר, בראונשווייג, 6 במאי 2000. אסיר לשעבר אחר, הירש הכט, נזכר כי המפקד קירשטיין דיבר על "4F" כשאפיין את היהודים: "Wenn ein Jude zu viel frisst, dann wird er fett und faul und schliesslich auch frech" ("כאשר היהודי זולל יותר מדי, הוא הופך לשמן, לעצל ולבסוף לחוצפן"); הכט, שיחה עם המחבר.

⁶⁹ Salan, Prisons, p. 148

מדי בוקר ראיתי את קבוצות האסירים היהודים מסתדרים בריבועים קטנים במגרש המסדרים. בריבועים אלה היו מצויים כל האומללות, הסבל, הכיעור, הסירחון, אך מעל לכול הסבילות והייאוש, שאותם ניתן לכנות כחייתיים יותר מאשר כאנושיים.⁷⁰

מאחר שהאסירים לא קיבלו סבון או תכשירים אחרים לכיבוס בגדיהם, היה המחנה כולו מוכה כינים ורוב האסירים לקו במורסות ובפגעי עור אחרים.⁷¹ הס"ס היה אחראי לטיפול הרפואי. באחד הצריפים ייחדו מקום לחדר חולים. המפקח מטעם הס"ס היה סניטר תורן (SDG / Samtättsdiengrad). לדבריו, הרופא של מפעל ביסינג, הד"ר אריך יונגה (Erich Junge), היה יועץ בלבד, והוא שאישר את רכישת התרופות על-פי הרשימה שהכין התורן.⁷² לא כל התרופות ופריטי האספקה הרפואית האחרים שהוזמנו הגיעו למחנה; היה זה מקור הכנסה לס"ס.⁷³ למעשה היה הטיפול בחולים נתון בידי אסירים שהיו רופאים במקצועם. ביניהם היו הד"ר ז'ורז' סאלאן, צרפתי שהגיע עם צוות הבינוי ממחנה הריכוז של נוינגאמה, וכן שלושה רופאים יהודים שהגיעו מאושוויץ - הד"ר מקסימיליאן וכתל (Maximilian Wachtel) מווינה, הד"ר אלכסנדר פסטרנאק (Alexander Pasternak) מבודפשט והד"ר היי (Hei) מבודפשט, שאמנם לא היה רופא אך תואר הדוקטור שלו במדעי הטבע סייע לו להתקבל לחבורת הרופאים. העוזר שלהם היה הסניטר איוון קונסטנטינוביץ' (Ivan Konstantynovich), שבו מלחמה סובייטי שהגיע עם צוות הבינוי.⁷⁴ במחנה שילשטרסה היו גם שני רופאים יהודים מפולין - הד"ר איזק סר (Isak Ser) מלודז' והד"ר ורהפט (Wahrhaft) מבז'ז'ין (Brzeziny)⁷⁵ - שהד"ר סאלאן לא הזכיר את שמותיהם בין מי שעבדו בחדר החולים. הרופאים לא היו מסוגלים להעניק טיפול הולם: חסרו תרופות ומכשירים רפואיים. וכך מתאר הד"ר סאלאן את התנאים בחדר החולים:

בדצמבר 1944 נעשו התנאים בלתי נסבלים [...] באותו הזמן היו בחדר החולים 18 דרגשים תלת-קומתיים, כלומר 54 מיטות, אך כיוון שהיו דרגשים שהיו תפוסים בידי שני חולים, שהו בחדר החולים כ-60 אנשים שסבלו משלשול חמור וכדומה. לא היו בידינו כל כלים שיאפשרו להתפנות משתן ומצואה. כל בוקר נאלצנו לנקות את החדר בעזרת דלי ויעה כי החולים לא היו מסוגלים לגשת לבית השימוש בעצמם, ועשו את

⁷⁰ שם, עמ' 146. סאלאן טען שמפקד המחנה קירשטיין היה סדיסט ופושע.

⁷¹ מיכאל גומינר, עדות.

⁷² עדויות בפני המשטרה הגרמנית בשנת 1946, Nds.StA Wf, 62 Nds Fb2, no.445.

⁷³ עדותו של בנו פרנקל, שם.

⁷⁴ Salan, *Prisons*, pp. 160, 167.

⁷⁵ האסירים לשעבר איזידור הוברמן ואליעזר זיסקינד מסרו את שמותיהם.

צרכיהם בלילה במעברים בין המיטות. הניקוי הזה פירושו היה בעצם סילוק הצואה. חדר החולים שלנו הזכיר כל בוקר דיר חזירים.⁷⁶

כשהגיעו לבראונשווייג או לפכלדה כבר היה מצב בריאותם של האסירים רע מאוד. הד"ר סאלאן נזכר כי מצבם של היהודים שהגיעו מאושוויץ היה מעורר רחמים; הם היו רזים ומזי רעב.⁷⁷ בשל תזונה לא מספקת, היעדר אמצעים לשמירה על ההיגיינה, מחסור בפריטי לבוש והנעלה מתאימים לעונת השנה, התנאים הנוראים בצריפים, המחסור בתרופות, וכן ההתעללות באסירים, הייתה התמותה במחנה גבוהה מאוד. בשלהי 1944 מתו במחנה שמונה עד עשרה אנשים מדי יום ביומו. הסיבות הישירות העיקריות למוות היו בתחילה תשישות גופנית ובשלבם הבאים שלשול חמור, טיפוס ושחפת.⁷⁸

בהתאם להוראות הס"ס הייתה חובה להפשיט כליל את הגופות. שני זהב נעקרו ונמסרו לסניטר התורן (SDG), והוא העבירן למחנה הריכוז נוינגאמה. לבסוף רשמו על חזה הנפטר בעיפרון כימי את מספר האסיר שלו.⁷⁹

את הגופות שמרו כמה ימים באחד הצריפים בשילשטרסה. בכל יום שני הן הוטענו על משאית של ביסינג וזו נטלה אותן "דרך אגב", כי משימתה העיקרית הייתה להוביל לפכלדה חלפים וצירים אחוריים הטעונים עיבוד. הגופות הוכנסו לשקי נייר, שכעבור ימים אחדים נספגו בנוזלים. לאחר מכן הכינו ארגזי עץ שבכל אחד מהם ארזו עשר גופות. לאחר שהביא את החלפים לפכלדה המשיך הרכב בדרכו לווטנשטט (Watenstedt), שהיה סניף של מחנה הריכוז נוינגאמה. שם נפרקו הגופות. על המשאית הריקה הוטענו מוצרי מזון המיועדים לאסירים בפכלדה. עד ינואר 1945 הועברו ברכב המפעל מן המחנה בשילשטרסה אל וטנשטט בין 400 ל-500 גופות של אסירים.⁸⁰

נראה ששיעור התמותה הגבוה במחנה שילשטרסה הדאיג את ההנהלה הרפואית של מחנה הריכוז הראשי נוינגאמה, כיוון שבתחילת ינואר 1945 בא לבראונשווייג שליח מנוינגאמה והורה להעביר לבית החולים (Krankenrevier) במחנה וטנשטט כ-200 חולים ובלתי כשירים לעבודה, שבוודאי היו מתים בבראונשווייג בתנאים ששררו שם. כמו כן הוחל בהקמת חדר חולים חדש.⁸¹

⁷⁶ Salan, *Prisons*, pp. 160, 167

⁷⁷ שם, עמ' 136.

⁷⁸ שם, שם.

⁷⁹ שם, עמ' 166.

⁸⁰ עדותו של נהג חברת ביסינג, אריך מאייר (Erich Meyer), שהעביר את הגופות, בפני המשטרה הגרמנית בשנת 1946. מצוי ב-Nds. StA Wf, 62 Nds Fb 2, no. 445.

⁸¹ מיכאל גומינר, עדות. אחד הרופאים בבית החולים בווטשטט היה הרופא הפולני הד"ר מאוריצי מיטלשטדט (Maurycy Mittestedt), אסיר אושוויץ לשעבר. רופא המפעל, הד"ר אריך יונגה, טען אחרי המלחמה שבזכות מאמצי הסדירו ל-200 אסירים פטור מעבודה והסיעו אותם למקום מנוחה, אולם הוא לא ידע לומר לאן הסיעו אותם; שם.

למרות זאת נמשכו מקרי המוות במחנה. מאמצע ינואר 1945 לא העבירו עוד את הגופות לוונטנשטט אלא למשרפה בבית הקברות הראשי בבראונשווייג. עסקה בכך החברה לניהול לוויות, Pietät; עד 20 במרס 1945 הובלו למשרפה 80 גופות.⁸²

הפינוי⁸³

מתחילת ינואר 1945 הועברו אסירים בהדרגה משילשטרסה ומפכלדה לוונטנשטט. תחילה היו אלה החולים והחלשים; מקצתם לא הופנו לבית החולים אלא חויבו, אחרי הגיעם לוונטנשטט, לעבוד בייצור פגזים במפעל על שם הרמן גרינג (Hermann-Göring-Werke).⁸⁴ סיבת ההעברה בפברואר הייתה השמדת תשתית הייצור בבית החרושת ביסינג בעקבות הפצצותיהן של בעלות הברית.

מאז 21 במרס 1945 לא הובילו עוד את האסירים לעבודה בביסינג. ב-26 במרס עזבו את בראונשווייג. את החלשים ביותר הטעינו על משאית, האחרים צעדו ברגל אל ונטנשטט, המרוחקת 20 ק"מ. מי שנחלשו מאוד בדרך הושבו בעגלה שנגררה בידי אסירים שנבחרו לכך.⁸⁵ אחרים נורו בדרך בידי אנשי הס"ס כי פיגרו אחרי טור הצועדים.⁸⁶

שהותם של האסירים בוונטנשטט הייתה קצרה: בלילה שבין 7 ל-8 באפריל הוציאו אותם מן הצריפים, ובכלל זה את שוכני בית החולים. מי שלקו בשלשול חמור, חולי שחפת, קטועי גפיים או מי שהיו על סף המוות, הוטלו זה אחר זה אל רצפת משאית והוסעו אל תחנת הרכבת. בתחנה ציפו לכ-1,600 האסירים קרונות משא פתוחים. החולים חולקו בידי רופאים אסירים בין קרונות שונים, והמתים הוטענו על הקרון האחרון. באמצע הרכבת נמצא קרון שירותי הרפואה, שבו נסע בין היתר הרופא מפולין, הד"ר מאוריצי מיטלשטט (Maurycy Mittelstedt). בזכותו סופקו לאסירים במשלוח מצרכי מזון במידה מספקת (יחסית), כי הוא לא חסך מאמצים כדי לקבל מן הס"ס מנות מזון מתאימות: לחם, נקניק, מרגרינה וסלק אדום בקופסאות שימורים. למרות זאת חסרו מים בטרנספורט.

ברכבת שררה צפיפות שקשה לתארה – בכל קרון הוסעו 50-60 גברים, כולם חולים – מי יותר ומי פחות. רבים מהם מתו ברכבת. יותר מכול ייסר אותם השלשול; כמובן, לא היו בתי שימוש, והאסירים נאלצו להשתמש בקעריות האוכל שאת תכולתן ניסו לרוקן מבעד לקצה העליון של דפנות הקרונות הפתוחים, לא תמיד בהצלחה. בתנאי התופת האלה איבדו מקצת האסירים את תחושת הכבוד האנושי; היו מקרים של גנבה משותפים למחנה שזה

⁸² אפרם הוטמן בבית העלמין היהודי בבראונשווייג.

⁸³ ראה את מפת הפינוי המצרפת למאמר.

⁸⁴ Herszberg, "A Survival Story"; צבי קופלוביץ, עדות, איו"ש, 03.5278; יעקב לונדנר, עדות, שם, M-1.E.2524.

⁸⁵ Salan, *Prisons*, pp. 185-187.

⁸⁶ זיכרונות של בולסלב אולומוצקי.

ענה נפטרו.⁸⁷ אחרים, שבויי מלחמה סובייטים ואוקראינים, הידרדרו לקניבליזם עקב הרעב או אבדן השפיות.⁸⁸

מסלול הרכבת עבר תחילה דרך שאנדלה (Schandelah), אוביספלדה (Oebisfelde) וביסמרק (Bismarck). ב-8 באפריל עצרה הרכבת בתחנת אוכטשפרינגה (Uchtspringe) שבסביבות שטנדל (Stendal), שבמחוז סכסוניה-תחתית (Sachse-Anhalt). 66 אסירים מתים הוצאו מן הקרונות והוטמנו בקבר משותף לא הרחק ממסילת הברזל.⁸⁹

אחר כך נסעה הרכבת דרך שטנדל, זנדאו (Sandau), האפלברגה (Havelberge), ויטנברגה, לודוויגסלוסט (Ludwigslust) והאגנוו-לנד (Hagenow-Land) עד שהגיעה לתחנה המבורג-ברגדורף (Hamburg-Bergedorf). ממתווה המסלול אפשר להבין שהאסירים היו אמורים להגיע למחנה הריכוז נויאנגאמה שנמצא בקרבת התחנה המבורג-ברגדורף. אולם רק הקאפוס ירדו בתחנה, ואילו הרכבת פנתה לאחור וחזרה לויטנברגה, ומשם נסעה מזרחה, אל נוישטט (Neustadt) ואחר כך לפריזק (Friesack), על-יד השכונות הצפון-מזרחיות של ברלין. משם הובילה הדרך אל פאוליננאואה (Paulinenaue), קרמאו (Kremmau) ואורנינבורג (Oranienburg) כעבור שישה ימים, ב-14 באפריל, הגיעה הרכבת אל מחנה הריכוז רוונסבריק. המחנה פונה קודם לכן מן הנשים שהיו כלואות בו ושוכנו בו אסירים שהגיעו בשלוש רכבות משלושה מחנות ריכוז שונים. האסירים קיבלו מספרים חדשים.⁹⁰ את שומרי הס"ס מן הרכבת החליפו אנשי היחידות המקומיות.

ברוונסבריק קיבלו האסירים מן הצלב האדום חבילות במשקל חמישה קילוגרמים שהכילו שימורי בשר ודגים, אבקת חלב, מרגרינה, סבון וסיגריות. היהודים קיבלו שתי חבילות לאיש. כמה מהם, מורעבים עד מוות, זללו מתכולת החבילות. התוצאות היו קטלניות – רבים מתו בגלל שלשול חמור.⁹¹

ב-24 באפריל הוסעו האסירים היהודים מרוונסבריק לכיוון המבורג; במחנה נאמר להם כי על סמך הסכם בין הס"ס לצלב האדום השוודי הוחלט להעבירם לשוודיה. אולם הרכבת

⁸⁷ Salan, *Prisons*, p. 188

⁸⁸ כמה אסירים לשעבר אמרו זאת למחבר.

⁸⁹ Salan, *Prisons*, p. 191. העובדה הזאת מתאשרת בתזכיר של הד"ר בנקה (Behncke), פקיד של שירותי הבריאות באוכטשפרינגה. הוא רשם את דבריו ב-9 באפריל 1945, ולהלן הטקסט: "ביום א, 8 באפריל, בשעה 22:00, הגיעה לתחנה המקומית רכבת שיצאה ממחנה העבודה בוונשטט. היא עצרה בתחנה זמן רב. ברכבת היו 66 גופות. מנהל המשלוח, רוטנפירר וינקלר (Winkler), ורופא פולני, הד"ר מיטלשטט (Mittelstedt), מס' 3506, ביקשו אישור לקבורת הגופות כדי למנוע ריקבון; היעד הסופי של המשלוח לא היה ידוע. קבורת הגופות התרחשה ביום ב, 9 באפריל, בקבר אחים, ליד אוכטשפרינגה באתר המכונה Kiesberg". התזכיר היה חתום גם בידי וינקלר, המפקח מילר (Müller) וראש העיר בורכרט (Borchert). התזכיר מצוי בארכיון מועצת הקהילה של אוכטשפרינגה. אחרי השחרור הורו האמריקנים לפתוח את הקבר. כיוון שלא נמצאו ציוני שמות לא היה אפשר לזהות את הגופות. כפי שכותב סאלאן (שם), נטל רוטנפירר וינקלר עמו את ציוני השם. בינתיים קברו את המתים בקברים לבודדים, המטופלים בידי קהילת אוכטשפרינגה; מכתב מאת ראש עיריית אוכטשפרינגה אל המחבר, 4 באוקטובר 1999.

⁹⁰ מיכאל גומינר, עדות.

⁹¹ סאלאן כותב (Salan, *Prisons*, p. 208) שמתו 58 יהודים, ומוסיף בהערה סרקסטית: "כנראה יש אופנים שונים לרצח אנשים: תאי גזים וחבילות של הצלב האדום".

הופצצה בטעות בידי מטוסי בעלות הברית, ונמנע ממנה להמשיך במסלולה. האסירים חזרו למחנה רוונסבריק.

ב-27 באפריל הסיעו אותם במכוניות למחנה הריכוז ובלין (Wöbbelin), שנמצא אז בהליכי הקמה. ביום המחרת יצאו האסירים הצרפתים מרוונסבריק מלווים משמר ס"ס לכיוון נוי-שטרליץ (New-Strelitz). ברוונסבריק נותרו רק החולים שמצבם קשה ואנשי הסגל הרפואי בהנהלת הד"ר מאוריצי מיטלשטט.⁹² ב-2 במאי 1945 שחררה הדיוויזיה האמריקנית המוטסת מס' 82 את מחנה הריכוז ובלין.

אחרית דבר

ב-28 באוקטובר 1945 שיגר ארנסט קונקל (Ernest Kunkel), פועל לשעבר של ביסינג שעבד אחרי המלחמה כפקיד משטרה בבראונשווייג, דין וחשבון אל התובע הכללי בבראונשווייג, הד"ר שטאף (Staff), ובו תיאר את תנאי העסקתם של היהודים בחברת ביסינג בשנים 1944-1945 כתנאי עבדות. בדיווחו ציין שהיחס ליהודים, הן מצד אנשי הס"ס והן מצד הנהלת ביסינג, היה נורא כל כך, שהוא עצמו היה "גמור מבחינה נפשית".

בדצמבר 1945 פתחה המשטרה הגרמנית, בפיקוח הבריטים, בחקירתם של פועלים ומנהלי עבודה רבים וכן אנשי הנהלה של ביסינג. רק שני אסירים לשעבר, שגרו זמן קצר בבראונשווייג אחרי השחרור, התבקשו למסור עדות. המנהל הכללי של חברת ביסינג, רודולף אגר, העיד בין היתר: "כמובן, הייתי מודע למקרי המוות במחנה, אבל לא ראיתי סיבה מדוע עלי להתעניין במקרים האלה, כיוון שראשית, מקרי מוות בעת מלחמה אינם עניין יוצא דופן, ושנית, היו לי מחויבויות אחרות לחלוטין".⁹³

ב-4 ביולי 1946 שאל התובע הכללי, שטאף, את שלטונות הכיבוש הבריטיים, אם תוצאות החקירה ישמשו בסיס למשפט בפני בית דין של בעלות הברית, או שמא יש להפנות לבית משפט גרמני מתאים. התשובה, שהגיעה רק ב-1 במרס 1948 (!), הייתה: "קבוצת פשעי המלחמה בצפון-מערב אירופה (War Crimes Group North-West Europe) החליטה שהמקרה הזה לא יהיה נושא לדיון משפטי".⁹⁴ תיקי החקירה הוחזרו למשרד התביעה בבראונשווייג.

⁹² שם, עמ' 213-210.

⁹³ Nds, StA Wf, 62 Nds Fb 2, no. 445

⁹⁴ שם. לא השתמרו כל מסמכים המנמקים את ההחלטה הזאת. המחבר משער שאחת הסיבות היא אולי שיקולים "מעשיים" לחלוטין, שהרי רודולף אגר היה מארגן מצוין והיה נחוץ לשיקום בית החרושת ולחידוש הייצור. במפעל ביסינג עבדו מיד עם סיום המלחמה בערך 3,500 פועלים. עם בני משפחותיהם מדובר בקבוצה של יותר מ-10,000 איש. פירושו של דבר שהבטחת העבודה ושכר העבודה יכלה למנוע סכסוכים חברתיים בעיר ולהקל על הבריטים את ניהולה. במקרה של מנהל כללי אחר, הפרופ' ויטיג (Wittig), שניהל את החברה Steinöl GmbH (עסקה בהסבת פצלי ביטומן לדלק) בשאנדלה שעל-יד בראונשווייג, נהגו אחרת. המפעל הזה העסיק מאביב 1944 עד סוף מרס 1945 אסירים אחרים ממחנה הריכוז נוינגאמה. 200 אסירים מתוך 800 מתו עקב התנאים הנוראים בעבודה ובמחנה. בניגוד לרודולף אגר, לא היה צורך בפרופ' ויטינג, כי המפעל

זמן קצר אחרי המלחמה נבחר רודולף אגר, בהסכמת הבריטים, לנשיא לשכת המסחר והתעשייה של בראונשווייג. בשנת 1951 הוענקה לו אזרחות כבוד של העיר בראונשווייג וחברות כבוד בסנאט של הטכניון העירוני. ממשלת המחוז של סכסוניה-תחתית, שישבה בהנובר, התירה לו להשתמש בשם הכפול אגר-ביסינג, בין השאר בזכות שירותיו למען חברת ביסינג.⁹⁵

שניהל חדל להתקיים אחרי המלחמה. בשנת 1947 התנהל בפני בית דין בריטי משפטם של ויטינג ואנשים אחרים שהיו אחראים לתנאי החיים של האסירים. ויטינג נידון למוות. רשומות המשפט הזה מצויות ב- PRO, Kew, WO 235/283-289, 309/398-399.
⁹⁵ Liedke, *Gesichter*, p. 175

נספח: סקירה קצרה של תולדות חייהם של אסירים שהיו כלואים במחנה שילטרסה בבראונשווייג

צבי ברגמן (Zvi Bergman) נולד ב-1922 בזדונסקה וולה (Zduńska Wola). מ-1923 התגורר בלודז'. היו לו אח בשם פנחס (נולד ב-1916) ואחות בשם רות (נולדה ב-1925). למד בבית-הספר המקצועי לטקסטיל וקיבל תעודת גמר ב-1939. בגטו לודז' עבד כפקיד ועסק ברישום התושבים ובענייני אספקה. ב-25 באוגוסט 1944 שולח לאושוויץ. לבראונשווייג הובא באוקטובר 1944 (מספר האסיר שלו אינו ידוע). בינואר 1945 נעשה בלתי כשיר לעבודה עקב תאונת עבודה ופונה לבית החולים בווטנשטט. הוא פונה משם באפריל 1945 ושוחרר ב-2 במאי 1945 במחנה הריכוז ובלין. לאחר ששהה בבית החולים בלודוויגסלוסט שב לפולין, וכיוון שלא מצא שם איש ממשפחתו נסע באוקטובר 1945, דרך צ'כוסלובקיה, למחנה העקורים לפהיים (Lepheim) שעל-יד אולם (Ulm). ברגמן הפליג ממרסיי לארץ-ישראל באנייה בלתי לגלית ונתפס ונכלא במחנה מעצר בקפריסין. בפברואר 1948 הגיע לארץ-ישראל במסגרת מכסה שאישרו הבריטים. שהה במחנה מעבר, עבד בבית חרושת לנשק ושירת בצבא. ב-2 ביולי 1946 נישא והוליד שני ילדים - רות (נולדה ב-1951) ובנימין (נולד ב-1954). המשפחה מתגוררת בחולון.

רומן בוימלגרין נולד ב-1927 בלודז' לאב אופה ולאם תופרת. היו לו שני אחים (נולדו בשנים 1925 ו-1930) ואחות (נולדה ב-1936), ששולחה למחנה ההשמדה בחלמנו (Chełmno) בשנת 1942. בגטו עבד במפעל חייטות לצעירים. באוגוסט 1944 שולח עם משפחתו לאושוויץ. את האם שלחו למשרפות, את אביו ואחיו שלחו למחנות ריכוז אחרים והם לא שבו עוד. לבראונשווייג הובא בתחילת נובמבר 1944 (מס' אסיר 67269). במרס 1945 פונה ושוחרר ב-2 במאי 1945 במחנה הריכוז ובלין. בסוף מאי 1945 חזר לפולין, סיים לימודי כלכלה ועבד כמרצה לכלכלה. בשנת 1969 היגר לקנדה ועבד ב-UNICEF. ב-1950 נישא והוליד בת ובן. מתגורר בטורונטו.

דוד ברין נולד ב-1930 בלודז' לאב סוחר. היו לו שני אחים (הבכור, סאלק, נולד ב-1916). בגטו עבד בענף מוצרי העור. היה עוזר של חשמלאי ונער שליחויות במחלקת הבשר. באוגוסט 1944 שולח לאושוויץ. לבראונשווייג הגיע באוקטובר 1944 (מס' אסיר 64601). במרס 1945 פונה ושוחרר ב-2 במאי 1945 במחנה ובלין. חזר ללודז', משם עבר באוגוסט 1945 לברלין, אחר כך שהה במחנה העקורים ברגן-בלזן ובבית הנוער Blankensee/Hamburg. באפריל 1946 עלה לארץ-ישראל. היה פעיל במחתרת, עם קום המדינה התגייס לצבא והגיע לדרגת אלוף משנה ולחם בכל מלחמות ישראל. בזמן השירות

הצבאי סיים לימודי כלכלה. עובד כיועץ פיננסי, בין היתר בארצות-הברית ובפולין. מתגורר בתל-אביב. אב לשני בנים ולבת.

מרדכי פולמן נולד ב-1923 בלודז'. אביו נפטר לפני המלחמה. אחיו הבכור התגורר בוורשה, ואחותו (נולדה ב-1920) מתה בגטו ממחלת השחפת. בן 12 היה חבר בתנועת נוער ציונית. משנת 1938 למד בגימנסיה ריאלית שהוסיפה להתקיים בגטו. בראשה עמדה סטלה ריין (Stela Rein, אמה של אשתו לעתיד) והשתתף בקבוצת הכשרה ציונית. ב-1940 קיבל תעודת בגרות (אלה היו בחינות הבגרות הראשונות והאחרונות בגטו). אחרי סיום לימודיו עבד כמורה עד שחוסלו בתי-הספר, אחר כך כמפקח במאפייה וכמנהל חשבונות. ב-17 באוגוסט 1944 נשא לאישה בגטו את ונדה ריין (Wanda Rein), וכעבור כמה ימים שולח לאושוויץ. את אמו וחותנתו הובילו למשפחות, את אשתו למחנה ריכוז לנשים. בספטמבר 1944 הובא לבראונשווייג (מס' אסיר 50841), ועבד בסניף ביסינג בפלדה. במרס 1945 פונה ושוחרר ב-2 במאי 1945 במחנה הריכוז ובלין. חזר ללודז' והתאחד מחדש עם אשתו. למד כימיה בבית-הספר הפוליטכני בלודז' ואשתו למדה רפואה. ב-1950 סיים את לימודיו ועלה לישראל. עבד במעבדת חיל הים בחיפה ואחר כך בטכניון. ב-1955 קיבל תואר דוקטור בכימיה פיזיקלית. בשנים 1956-1958 עשה פוסט-דוקטורט באוניברסיטת קיימברידג', ב-1958 שב והצטרף לסגל הטכניון בחיפה, ומ-1967 הוא פרופסור. בשנים 1976-1980 היה ראש המחלקה לכימיה בטכניון ושם הוא עובד עד היום. אשתו עבדה בחיפה כרופאת עיניים. כתב כ-130 חיבורים מדעיים. אב לבן ולשתי בנות.

קרול פוקס נולד ב-1917 בלודז'. בגטו עבד בפירוק בתים וכן כנגר וכעוזר של מפעיל מחרטת מתכת. באוגוסט 1944 שולח לאושוויץ. בספטמבר 1944 נשלח לבראונשווייג (מספרו אינו ידוע); עבד בסניף בפלדה. במרס 1945 פונה ושוחרר ב-2 במאי 1945 במחנה הריכוז ובלין. שהה במחנה עקורים בבמברג (Bamberg) שבבווריה. למד רפואה באוניברסיטת גטינגן (Göttingen) בגרמניה. ב-1949 עלה לישראל, שירת בצבא ועבד בבית חולים צבאי בחיפה. משנת 1973 הוא מרצה בתחום הגינקולוגיה באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטה העברית בירושלים. מתגורר בחיפה, אב לשני בנים.

הירש הכט נולד ב-1914 בצ'שין (Cieszyn). מאז 1917 התגוררה משפחתו בלודז'. אמו נפטרה לפני המלחמה. היו לו שלושה אחים (דוד בלודז', איזיו ויוליאן בוורשה). בלודז' למד בתיכון שווייצר ואחר כך בבית-הספר לתעשיית הטקסטיל. לאחר סיום לימודיו עבד כמנהל מחלקת האריגה בבית חרושת שפיצברג. בספטמבר 1939 לחם בצבא הפולני (כצוער), נשבה, שוחרר, ושב ללודז'. בגטו עבד כמנהל האחראי לניקיון הרחובות ולשיכון הבאים לגטו

מחוץ ללודז', וכן בתחנת החשמל של המהנדס ויינברג. אביו מת בגטו. אחיו דוד התחבא ושרד. באוגוסט 1944 שולח לאושוויץ. לבראונשווייג הובא באוקטובר 1944 (מס' אסיר 64673) ועבד ב-Diesel Bunker. במרס 1945 פונה ושחרר ב-2 במאי 1945 במחנה הריכוז ובלין. שב ללודז' לזמן קצר, ואחר כך עבד בצ'כוסלובקיה בתעשיית הטקסטיל. ב-1965 עלה לישראל ועבד בתעשיית הטקסטיל. נשוי ואב לבת. בנו נפל במלחמת יום כיפור. מתגורר ברמת גן.

יז'י הרשברג נולד ב-1929 בפוזנן (Poznań). אביו נפטר לפני המלחמה. עבר ללודז' זמן קצר לפני המלחמה. אמו מתה בגטו. לבראונשווייג הגיע בספטמבר 1944 (מס' אסיר 64678). בינואר 1945 פונה לבית החולים בוונטנשטט עקב חולשה כללית, אך נאלץ להמשיך לעבוד במפעל של ה-Hermann Göring-Werke. פונה במרס 1945 ושחרר ב-2 במאי 1945 במחנה הריכוז ובלין. שהה במחנה עקורים בטרזיינשטט. ב-14 באוגוסט 1945 הגיע לבריטניה. למד מתמטיקה. קיבל תואר שני ב-1952, ותואר דוקטור ב-1955. בשנים 1955-1961 היה חוקר באוניברסיטת אקסטר (Exeter), ובשנים 1962-1983 עבד ב-Birbeck College באוניברסיטת לונדון כמרצה במתמטיקה. פרש לגמלאות ב-1983. מתגורר בלונדון.

איזידור הוברמן נולד ב-1929 בלודז'. אביו היה בעל מלאכה בתחום מוצרי העץ, אמו נפטרה לפני המלחמה. היו לו שלושה אחים ושלוש אחיות. האח והאחות הבכורים נסעו למחוז לובלין בינואר 1940, וגורלם אינו ידוע. למד בבית-ספר יסודי. בגטו עבד בתחום מוצרי העור. באוגוסט 1944 שולח עם משפחתו לאושוויץ. אביו ואחותו הובלו למשרפות, אחיו נשלח לעבודה בגרמניה ולא חזר. לבראונשווייג הובא באוקטובר 1944 (מס' אסיר 64603). במרס 1945 פונה לוונטנשטט וב-2 במאי 1945 שוחרר במחנה הריכוז ובלין וחלה שם בטיפוס. הועבר לליבק (Lübeck) ואחר כך לשוודיה, להחלמה. ב-26 במאי 1946 הפליג לארץ-ישראל. שהה בקיבוץ עד 1948, שירת בצבא, קיבל תעודת בגרות. ב-1953 נישא והוליד שתי בנות ובן. מתגורר בגבעתיים.

בולסלב אולומוצקי נולד ב-1921 בוורשה. קיבל תעודת בגרות ב-1939. עבר ללודז' ושהה בגטו. ב-27 באוגוסט 1944 שולח לאושוויץ עם אמו ועם אחיו הצעיר מרטין. אמו נשלחה למשרפות. לבראונשווייג הובא בנובמבר 1944 (מס' אסיר 67328). במרס 1945 פונה לוונטנשטט ושחרר ב-2 במאי 1945 במחנה הריכוז ובלין. שב ללודז', למד בבית-הספר הגבוה לאמנויות החזותיות בלודז' ובאוניברסיטה הפוליטכנית בוורשה. ב-1951 הוסמך כאדריכל. נשוי מאז 1945 לציירת הלינה אולשבסקי (Halina Olszewski), נולדה ב-1921.

בוורשה), שלמדה בשנים 1945-1950 בבית-הספר הגבוה לאמנויות החזותיות בלודז'. הלינה הייתה אסירה במחנות הריכוז אושוויץ, מיידנק, רונסבריק ונישטט-גלווה (Neustadt-Gleve). ב-1972 עלו השניים לישראל. בולסלב תכנן בתי-ספר, בתי חולים ובתי מגורים בארץ, בפולין, צרפת, איטליה, אלג'יריה, סנגל, חוף השנהב וכן בתי חרושת, כבישים, בנייני משרדים וארכיונים. הלינה הציגה בתערוכות בפולין, צרפת, שווייץ, בריטניה, ישראל וגרמניה. לזוג בת בשם מרים (נולדה ב-1951) והם מתגוררים באשקלון.

מרטין אולמוצקי נולד ב-1923 בוורשה. הובא לבראונשווייג בנובמבר 1944 (מס' אסיר 67327). שוחרר במחנה ובלין. למד לימודים גבוהים בפריז וקיבל תואר דוקטור בביזמינה מאוניברסיטת סורבון. מאז 1951 הוא מנהל את המעבדה הביזמינית ב-College de France. חבר ב-Order National du Merit' וב-Ordre Academie des Palmes. כתב כ-100 חיבורים מדעיים בתחום הביזמינה. מתגורר בפריז.

אברהם זליג נולד ב-1927 בלודז'. אביו יצחק (נולד ב-1893) היה בעל מלאכה, יצרן אטריות ושוחט. אמו נולדה ב-1895 בלודז'. היו לו שני אחים, שמואל (נולד ב-1916) ודוד (נולד ב-1922), ואחות בשם מרים (נולדה ב-1919, מתגוררת בישראל). סיים בית-ספר יסודי ולמד כיתה ראשונה בתיכון. עבד בגטו בייצור מסמרים לנעליים. באוגוסט 1944 שולח לאושוויץ. אחיו שמואל הצטרף מרצונו לתור למשרפות כי לא רצה להיפרד מבנו הקט. אביו נשלח למשרפות, אך שוחרר תמורת שוחד. אמו ואחותו נשלחו למחנה ריכוז לנשים ושרדו. לבראונשווייג הגיע באוקטובר 1944 (מס' אסיר 64494) עם אביו ואחיו דוד. אביו מת במחנה שילשטרסה עקב התעללות של איש ס"ס. במרס 1945 פונה לוונטשטט. אחיו מת בדרך, במחנה רונסבריק. שוחרר ב-2 במאי 1945 בוובלין. שב ללודז' ונפגש עם אמו ואחותו. ב-1946 עבר ללייפטיי (Leipheim) שליד אוגסבורג (Augsburg) בגרמניה. עד 1948 היה מחנך של ילדים יהודים. ב-16 באוגוסט 1948 עלה לישראל, שירת בצבא ועבד במפעל נשק כמסגר, כפקיד וכמנהל כוח אדם והשתלמויות. מכהן כיושב-ראש ארגון יוצאי לודז' בישראל וחבר במועצה העולמית של יהודי לודז'. מתגורר עם אשתו בירושלים.

חיים טילר נולד ב-1924 בלודז'. למשפחת אביו היה מפעל בנייה גדול בעיר. אביו נפטר ב-1929. הייתה לו אחות, חנה (נולדה ב-1921). למד בבית-הספר לתעשיית טקסטיל בלודז'. בגטו עבד במחלקת הבנייה כנער שליחיות ואחר כך כמנהל עבודות בניין. אמו מתה בגטו ב-1942. באוגוסט 1944 שולח לאושוויץ. לבראונשווייג הובא באוקטובר 1944 (מס' אסיר 64533), עבד ב-Diesel-Bunker. אחרי תאונת עבודה נשלח לבית החולים בוונטשטט, שם הצליח (בעזרת רופא פולני) להישאר עד השחרור, ב-2 במאי 1945. עד

1946 שהה במחנות עקורים שונים בגרמניה. בשנים 1946-1948 עבד במפעל לכימיה בבליה. ב-1948 עלה לישראל. שירת בצבא, השתתף במלחמת העצמאות. בשנים 1949-1989 עבד בתחנת הכוח בחיפה, תחילה כחופר בורות לעמודי חשמל ולבסוף כמנהל עבודות תשתית לאנרגיה בחלקה הצפוני של הארץ. מהנדס חשמל במקצועו. ב-1948 נישא לסילביה, אסירה לשעבר במחנה ריכוז, שעבדה בישראל בשירותי הבריאות. לזוג בן ובת והם מתגוררים בקריית ביאליק.

אליעזר זיסקינד נולד ב-1925 בבז'יני (Brzeziny) לאב חייט. שהה בגטו בעיר הולדתו, ואחר כך הועברה המשפחה לגטו לודז'. באוגוסט 1944 שולחו לאושוויץ. האם והאחות הצעירה, טלקה (Talka), הובאו למשרפות, האב מת בצריף החולים. הובא לבראונשוויג באוקטובר 1944 (מס' אסיר 64681). במרס 1945 פונה ושחרר ב-2 במאי 1945 במחנה הריכוז ובלין. שב לזמן קצר ללודז', עזב את פולין, היה פעיל בצרפת בארגון עלייה בלתי לגלית, שהה במחנה בקפריסין אחרי שאנייתו נעצרה בידי הבריטים. ב-1948 עלה לארץ, שירת בצבא, ולחם במלחמת העצמאות. מיד אחרי המלחמה נשא לאישה סופרת ידועה, שרה לבית פלאגיר (Plagier), בת למשפחת תעשיינים בלודז' (שכתבה בין השאר ספר אוטוביוגרפי על חייה בגטו לודז', השנים הגנובות). מכהן בתור יושב-ראש ארגון יוצאי בז'יני בישראל. אלמן ואב לבן ולשתי בנות. מתגורר בתל אביב.

תרגם מפולנית: יצחק קומם

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, ל, ד' זילברקלנג (עורך), יד ושם, תשס"ב, עמ' 125-152